

FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ

Frazeologiya, XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, dilçiliyin xüsusi maraq dairəsinə daxil olan elm sahəsidir.

Frazeologiya olduqca maraqlı sahə hesab olunur, çünki *frazeologiya* adı altında birləşən dil faktları mürəkkəb, eyni zamanda həm də rəngarəngdir.

Frazeoloji vahid adlanan konstruksiyalar empirik baxımdan nitq axınında çox asanlıqla müəyyən olunur, seçilir və diqqəti cəlb edir. Nitqin adresatı, həqiqi frazeoloji vahidlə rastlaşanda, müəyyən dərəcədə təəccüblənə bilər. Bu təəccüb ifadənin yüksək kommunikativ effekti ilə bağlıdır [1, s. 12].

Frazeologiya termininin əsasında olan *fraza* kökü deyimin qeyri-adiliyinə işarədir. Yəni bu və ya digər söz birləşməsi adi konstruksiya deyil, qeyri-adi, yəni leksik komponentlərin mənalarının cəmi olmayan deyimdir. Onlar bu cür kütləvi şüurda sabitləşir və eyni formada, eyni mənada və eyni funksiyada nitq prosesində işlədilir [2, s. 99]. Frazem göstərilən mühüm üç parametrlə nitqdə dəyişmirsə, deməli, nitq vahidi deyil, dil vahididir, onlar sadəcə olaraq nitqdə işlənir, nitqdə yaranmır.

Frazeoloji vahid adlandırdığımız sintaqmın əsas koqnitiv əlaməti işarə olunanın işarə edənə uyğun olmamasıdır. Frazeoloji vahid qlobal semantikaya malikdir. Lakin frazeoloji semantikanın qloballığını dərk edəndən sonra ayrı-ayrı frazeoloji vahidlərin müxtəlif dərəcədə qlobal semantikaya malik olması müəyyən olunur. Bəzi frazeoloji vahidlərin mənası tamamilə qlobal səciyyə daşıyır və komponentlərin etimoloji mənaları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Digərləri isə həmin əlaqəni mühafizə edə bilər [3, s. 56]. Deməli, frazeologiyada semantikanın qloballaşması nisbi hadisədir.

Empirik üsulla seçilən və tədqiq olunan konstruksiyaların hamısı *frazeoloji vahid* adlandırılır, çünki əksər hallarda tədqiqatçılar iki cəhətə üstünlük verirlər: sabitlik və bərpa olunma. Əslində empirik üsulun özü tədqiqatçı buna yönəldir. Digər tərəfdən, empirik yol induktiv səciyyə daşıyır, yəni tədqiqatçı ayrı-ayrı ifadələrdən çıxış edir və nəticə etibarilə onların müşahidə olunan cəhətlərini təsvir edir [4, s. 11].

İkinci yol deduktiv və rəasional səciyyə daşıyır. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlarda dil sisteminin əsas qanunları nəzərə alınır. Frazeoloji vahidlər nitqdə müşahidə olunan və kommunikativ baxımdan yüksək effektivliyə malik olan ekspressiv sintaqmlar kimi yox, dilin ümumi inkişaf qanunlarının məntiqi nəticəsi kimi yaranan konstruksiyalar kimi təhlil olunur. Yəni birinci halda nitqdən çıxış edirsə, ikinci halda dil əsas götürülür.

Dil semiotik sistem olaraq müəyyən qanunlara tabedir. Frazeoloji vahidin təşəkkülü tamamilə həmin sistemin işlənməsinə uyğundur. Dilin (semiotik sistem olaraq) qanunları müəyyən məntiqə tabədirsə, frazeoloji vahidin yaranması da həmin məntiqə uyğun baş verir.

Ümumiyyətlə, frazeoloji vahidin yaranmasından danışanda və bu prosesi dildə gedən hadisələrlə bağlamaq istəyəndə, müəyyən bir dil hadisəsi kimi frazeolojiləşmədən danışılar. Bu halda frazeolojiləşmə mütləq dil qanunu təsəvvürü bağışlayır. Əslində isə frazeolojiləşmə daha geniş qanunun xüsusi təzahürüdür.

Frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyətləri semantik bütövlük, sabitlik, ayrıca forma və təkrarlanma qabiliyyətidir. Onlar semantik bütövlük ilə xarakterizə olunur: bütöv ifadənin mənası onun tərkib elementlərinin dəyərlərindən fərqlənir ki, bu da onların tam və ya qismən yenidən düşünməsinin nəticəsi kimi qəbul edilir.

Frazeoloji vahidləri motivasiya etmə dərəcələrinə görə bir neçə qrupa bölmək olar [5, s. 100]:

1) frazeoloji vahidlər (phraseological combinations), 2) frazeoloji birliklər (phraseological units) və 3) frazeoloji birləşmələr (phraseological fusions).

Bu üç bölgü arasında fərqi aydın izah etmək üçün ilk əvvəl "phraseological combinations" aid nümunələr verək və onların nə ifadə etdiklərini izah edək:

Frazeoloji vahidlər (phraseological combinations) qismən motivlidir; onların tərkibində birbaşa lüğəvi mənada işlənən bir komponent, digəri isə məcazi mənada olan komponent var. Məsələn: *break a law (qanunu pozmaq)*; *break a rule (qaydanı pozmaq)*; *break a promise (vədini pozmaq)* və s. Bu frazeoloji vahidlər qrupunda metaforik elementin mənasını pozmayan bəzi əvəzləmələr mümkündür.

R.Glaser-ə görə, frazeoloji vahid ümumi istifadədə olan leksikləşmiş, təkrarlana bilən bileksemik və ya polileksemik söz qrupudur [6, s. 125]. Onlar nisbi sintaktik və semantik sabitliyə malikdir, idiomlaşa bilər, konnotasiya daşıya bilər, mətnə vurğu və ya gücləndirici funksiyaya malik ola bilər.

Frazeoloji qovuşmalar (birləşmələr) (phraseological units) - A.V.Kuninə görə isə frazeoloji qovuşmalar mənaları qismən və ya tam köçürülmüş (məcazlaşmış) sabit söz qruplarıdır [7, s. 44]. Məsələn:

To kick the bucket (die) (ölmək); *Greek gift (a gift given or a favor done with a treacherous purpose) (verilən hədiyyə və ya düşmənçilik məqsədlə edilən yaxşılıq)*; *drink till all is blue (to get exceedingly tipsy) (həddindən artıq sərxoş olmaq)*; *drink as a fiddle (thoroughly drunk) (çox sərxoş olmaq)*; *drunk as a boiled owl (very drunk) (olduqca çox içkili olmaq)*; *as mad as a hatter (very crazy) (çox ağılsız; dəli)* və s.

Frazeoloji qovuşmalar qismən motivasiya edən birləşmələrdir, çünki onların mənası adətən bütöv frazeoloji vahidin metaforik mənası ilə anlaşıla bilər. Frazeoloji qovuşmalar, bir qayda olaraq, leksik komponentlərin nisbətən yüksək sabitliyi ilə seçilir.

Frazeoloji birləşmələr (phraseological fusions) – motivasiya dərəcəsi çox aşağı olur, onun tərkib hissələrinin

¹⁷ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Azərbaycan Dillər Universiteti laila_gadimova@yahoo.com

mənalarından bütövün mənasını təxmin etmək olmur, onlar yüksək dərəcədə idiomatik olur və başqa dillərə sözbəsöz tərcümə oluna bilmir. Məsələn: *to pull one's leg (to deceive)* (aldatmaq); *at sixes and sevens (in confusion)* (çaşqınlıq içində); *a mare's nest (a false discovery)* (saxta kəşf) və s.

V.V.Vinoqradov yazır ki, frazeoloji birləşmələr tamamilə motivasiya yaratmayan söz qruplarıdır [4, s. 120]. Məsələn: *Red tape (bureaucratic methods)* (bürokratik üsullar); *heavy father (teatr tamaşasında ciddi və ya təntənəli hissə)* və s. Bu birləşmələrdə komponentlərin mənasının bütün qrupun mənası ilə heç bir əlaqəsi olmur. Burada yaranan idiomatik mənə, bir qayda olaraq, leksik komponentlərin tam sabitliyi və birləşmənin qrammatik quruluşu ilə birləşir.

Quruluşuna görə frazeoloji birləşmələr bir neçə qrupa bölünür:

1) Feil-zərf frazeoloji birləşmələri: *to bring up (look after a child until it is an adult)* (uşağın böyüyənə qədər qayğısına qalmaq), *to look up (search for and find a piece of information in a book or database)* (kitabda və ya verilənlər bazasında məlumat axtarmaq və tapmaq), *to drop in (make a casual or informal visit to a person or place)* (bir şəxsə və ya yerə təsədiüfi və ya qeyri-rəsmi səfər etmək), *keep up with (move or progress at the same rate as someone or something else)* (kiminləsə eyni sürətlə hərəkət etmək və ya irəliləmək) və s.

2) Sözlü ismi birləşmələr: *by heart (əzbər öyrənmək)*, *on Easy Street (in wealth)* (sərvətdə), *in like Flynn (be very attractive)* (çox cəlbedici olmaq), *for Pete's sake (exclamation of irritation or exasperation)* (qıcıqlanma və ya əsəbilik nidəsi), *by George (a mild oath)* (xoş and), *in Queer Street (to be in difficulty)* (çətinlik içində olmaq) və s.

3) Atributiv-nominal - bu tip frazeoloji vahidlər isim ekvivalenti kimi fəaliyyət göstərir. Məsələn: *Brains trust (a group of official or unofficial advisers concerned especially with planning and strategy)* (xüsusilə planlaşdırma və strategiya ilə məşğul olan rəsmi və ya qeyri-rəsmi məsləhətçilər qrupu), *white elephant (an object no longer of value to its owner but of value to others)* (artıq sahibi üçün dəyərlı deyil, başqaları üçün dəyərlı bir obyekt), *Simple Simon (a simpleton, someone has a very low level of intelligence)* (zəka səviyyəsi çox aşağı olan adam), *Black Russian (a cocktail made from coffee liqueur and vodka)* (qəhvə likörü və araqdan hazırlanmış kokteyl), *Big Apple (the nickname of New York)* (Nyu York şəhərinin ləqəbi), *Windy City (Chicago)* (Küləkli şəhər), *Clever Dick (someone who is annoying because they think that only that are right)* (yalnız bunun doğru olduğunu düşündüyü üçün əsəbiləşən biri), *Blue Monday (feel depressed or unhappy)* (özünü depressiyada və ya bədbəxt hiss etmək), *Black Friday (marked by misfortune or disaster)* (bədbəxtlik və ya fəlakətlə qeyd olunan gün), *Nervously Nelly (worry, insecurity and timidity)* (narahatlıq, etibarsızlıq və qorxaqlıq), etc.

4) Feil-nominal ifadələr: *to take place (come about)* (baş vermək), *go Dutch (to play for oneself)* (özünə üçün oynamaq), *cut the Gordian cut (to solve a very complex problem in a simple way)* (çox müəkkəb problemi həll etmək adi bir işdir), *to raise Cain (to complain a lot of something in an angry or noisy way)* (qəzəbli və ya səs-küylü şəkildə bir şeydən çox şikayət etmək) və s.

5) Frazeoloji təkrarlar: *ups and downs (a sequence of both good and bad experience)* (həm yaxşı, həm də pis təcrübənin ardıcılığı), *rough and ready ((of a person) without formality or refinement; rudely vigorous)* (şəxsin) formallıq və dəqiqləşdirmə olmadan; kobudcasına güclü), *Brahms and Liszt (drunk)* (içkili), *Jack and Lad (confident and not very serious)* (inamli və çox ciddi olmayan), *Jekyll and Hyde (two-featured: one good and one bad)* (iki xüsusiyyətli: biri yaxşı, biri pis) və s. Bu ifadələr adətən zərflər və sifətlərdən təşkil olunur.

6) Zərflik birləşməli frazeoloji vahidlər: *every other day (on every alternate day)*, *and Tom, Dick and Herry (everyone or there is no limit on who can do a particular activity)* (hər kəsin və ya kimin müəyyən bir fəaliyyətlə məşğul ola biləcəyinə dair heç bir məhdudiyyət yoxdur), *another Richmond in the field (an unexpected person or unforeseen participant in the same situation)* (gözlənilməz şəxs və ya eyni vəziyyətdə gözlənilməz iştirakçı) və s.

Frazeoloji vahidin əsas vəzifəsi münasibət bildirməkdir. Münasibət bildirmə vəzifəsi yerinə yetirərək, frazeoloji vahid ya müsbət, ya da mənfi konnotasiyaya malik olur. Münasibət neytral ola bilməz, o ya müsbət, ya da mənfi olmalıdır. Əgər bu və ya digər dildə müəyyən frazeoloji vahid üslubi baxımdan neytral təsəvvür bağışlayırsa, deməli, onun ekspressiv tutumu zəifləyib, işləndikcə dil vahidinin ekspressiyası ümumiyyətlə zəifləyir. Ya da ki, biz frazeoloji vahid adlandıığımız sintaqm əzəldən ekspressiyadan məhrumdursa, deməli, həmin sintaqm frazeoloji vahid deyil, sadəcə sabit söz birləşməsidir. Dil kodunun heterogenliyi və dil işarəsinin asimmetrik təbiəti nəticəsində yaranan sintaqmlar ikinci dərəcəli nominasiya vahidləridir. İkinci dərəcəli nominasiya vahidinin əsas funksiyası müsbət ya mənfi münasibət bildirməkdir. Mənşə etibarilə ikinci dərəcəli nominasiya vahidləri, o cümlədən də frazeoloji vahidlər, dilin ekspressiv vahidləridir.

Dilçilikdə frazeologizmlər konstruksiyasına, etimoloji, struktur-semantik, cümlədə hansı cümlə üzvü ola bilər, motivasiya səviyyəsi hansı söz qrupuna görə ifadə edilir və digər xüsusiyyətlərinə əsasən müəyyənləşdirilə bilər. Frazeologiya müasir dilçilik nöqtəyi-nəzərindən xüsusi bir sahədir, bilavasitə leksikologiya, qrammatika, üslubiyyat, fonetika, fəlsəfə və bir çox digər elmlərlə yanaşı inkişaf edir. Frazeoloji vahidlər dildə asanlıqla saxlanılan ifadələrdir və onların həmişə aydın mənası, məzmunu və quruluşu olur. Onlar adətən həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından sabit vahidlər kimi qəbul edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1963, 208 с.
2. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. М.: Иностраный язык, 1959, 300 с.
3. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. М.: Просвещение, 1990, 303 с.
4. Виноградов В.В. Избранные труды. М.: Наука, 1975, 420 с.
5. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. М., Издательство литературы на иностранных языках, 1958, 200 с.

6. Gläser, R. The Stylistic Potential of Phraseological Units in the Light of Genre Analysis, in A.P. Cowie (ed.). 2001, *Phraseology: Theory, Analysis and Applications*, pp. 125-143, Oxford: Oxford University Press.
7. Kunin A.V. *English-Russian Phraseological Dictionary*. Moscow: Russky yazyk, 1984, 944 p.
8. Arnold I.V. *The English Word*. M.: Visshaya shkola, 1973, 300 p.
9. *Collins Cobuild Idioms Dictionary*, Harper Collins, 2012, 576 p.

Açar sözlər: frazeologiya, vahid, məna, struktur, semantik, motivasiya

Key words: phraseology, unit, meaning, structure, semantics, motivation

Ключевые слова: фразеология, единица, значение, структура, семантика, мотивация

Xülasə

Məqalədə frazeoloji vahidlərin struktur-semantik təhlili araşdırılır. Müəllif ilk əvvəl frazeologiya haqqında müəyyən məlumat verir. Məqalə frazeologiya 20-ci əsrin ikinci yarısından başlayaraq dilçilik üçün xüsusi maraq kəsb edən elm sahəsi kimi təqdim edilir. Daha sonra müəlluf frazeologiya termininin əsas məzmununu izah edir. Məqalədə frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyətləri də izah olunur.

Bundan əlavə, frazeoloji vahidlərin ifadə etdikləri məna baxımından bölgüsü də məqalədə ehtiva olunur. Müəllif frazeoloji vahidlərin motivasiya dərəcələrindən asılı olaraq bölünməsi ilə bağlı bəzi dilçilərin təsnifatına da toxunmuşdur. Məqalədə xüsusi olaraq ingilis dilindəki frazeoloji vahidlərin struktur-semantik təhlili də tədqiq edilir.

Structural-semantic analysis of phraseological units

Summary

The article deals with the structural-semantic analysis of phraseological units. It firstly gives some information about Phraseology. Reading the article, it turns out that phraseology, starting from the second half of the 20th century, is a field of science that is of special interest to linguistics. Then the main content of the term *phraseology* has been explained by the author in the article. The features of the phraseological units have been stated in the article.

The division of phraseological units has been included in the as well. The classification of some linguists relating to the division of phraseological units depending on their motivation meanings have been touched too. Besides, the article also highlights the structural-semantic analysis of phraseological units in English.

Структурно-семантический анализ фразеологических единиц

Резюме

В статье речь идет о структурно-семантическом анализе фразеологизмов. Во-первых, он дает некоторую информацию о фразеологии. Читая статью, выясняется, что фразеология, начиная со второй половины XX века, представляет собой область науки, представляющую особый интерес для лингвистики. Затем в статье автором раскрыто основное содержание термина фразеология. В статье изложены особенности фразеологизмов.

Также включено деление фразеологизмов. Затронута также классификация некоторых лингвистов, касающаяся разделения фразеологизмов в зависимости от их мотивационного значения. Кроме того, в статье также освещается структурно-семантический анализ фразеологизмов английского языка.

Rəyçi: fil.f.d., dos. Sahilə Bağır qızı Mustafayeva